

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ БІОЛОГІЇ ТВАРИН**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Інституту
біології тварин НААН

Ю. Т. САЛИГА

7 червня 2023 року

Силабус навчальної дисципліни

ВЕТЕРИНАРНА ІМУНОЛОГІЯ

з підготовки доктора філософії
за спеціальністю 211 Ветеринарна медицина
третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти для здобувачів

Схвалено рішенням вченої ради
Інституту біології тварин НААН
від 7 червня 2023 року
(Протокол № 5)

Львів 2023 р

Профіль дисципліни	
Назва навчальної дисципліни	ВЕТЕРИНАРНА ІМУНОЛОГІЯ
Освітня програма	Ветеринарна медицина
Галузь знань, ширф та назва спеціальності	21 Ветеринарія, 211 Ветеринарна медицина
Обсяг дисципліни	4 кредити за Європейською Кредитно-Трансферною Системою ECTS.
Семестровий контроль	Екзамен
Час і місце проведення навчальної дисципліни	2-й рік навчання, 3-й, 4-й семестр
Адреса викладання курсу	мала актовка зала ІБТ НААН, вул. В. Стуса, 38 м. Львів
Мова викладання	українська
Консультації з навчальної дисципліни	Консультації в межах передбачених робочою програмою курсу Онлайн консультація через Zoom, Viber за попередньою домовленістю
Загальна інформація про керівника курсу /викладачів	Брода Наталія Анатоліївна, к.б.н., с.н.с. E-mail: nataliabroda19@gmail.com Віщур Олег Іванович, д. вет.н., професор E-mail: vishchur_oleg@ukr.net
Відповідальний науковий підрозділ	Лабораторія імунології
Профіль дисципліни	

1. Опис навчальної дисципліни, її мета, завдання та результати навчання

Коротка анотація до дисципліни. Навчальний курс «Ветеринарна імунологія» – це курс, який передбачає теоретичне вивчення матеріалу та практичне опанування лабораторними методами досліджень та навиками лабораторних доклінічних досліджень у галузі ветеринарної медицини. Робоча програма навчального курсу розроблена відповідно до Стандарту Вищої освіти третього освітньо-наукового рівня з підготовки докторів філософії (PhD) в галузі знань 21 Ветеринарія, спеціальність 211 Ветеринарна медицина. У процесі навчання слухачі вдосконалюватимуть/набуватимуть наступні компетентності: теоретичні знання щодо клітинної та гуморальної ланок імунітету, будова імунної системи, поняття про реактивність, резистентність та загальноадаптивні реакції організму, імунологічна толерантність і аутоімунний процес, імунологічні методи досліджень; клініко-біохімічні методи досліджень.

Мета навчальної дисципліни «Ветеринарна імунологія» – набуття здобувачем знань і компетенцій необхідних для розв’язування комплексних дослідницьких проблем у галузі ветеринарної медицини, що передбачає аналіз наявних і створення нових знань, включає планування і здійснення наукового експерименту для успішного розв’язання поставлених задач, викладання ветеринарних дисциплін, представлення результатів наукових досліджень науковій спільноті шляхом написання наукових праць, підготовки та захисту дисертаційної роботи.

Завдання.

- розширити фундаментальні знання здобувачів з ветеринарної імунології щодо імунних механізмів, які лежать в основі функціонування організму тварин, освоїти принципи інтерпретації імунограми на основі комплексного аналізу результатів досліджень;
- відповідно до отриманих знань в області ветеринарної імунології вміти окреслити їх важливість у діагностуванні захворювань, що виникли на тлі імунологічних порушень в організмі;
- розвинути/поглибити здатність до аналізу та розуміння вірогідності, визначати важливість результатів імунологічних та біохімічних досліджень;
- відповідно до отриманих знань в області імунології набути навичок планування та проведення експериментальних та клінічних досліджень, які базуються на фундаментальних та прикладних засадах;
- набути розуміння принципів керівництва у сфері наукових досліджень та дотримання етичних норм.

Програмні компетенції, які будуть сформовані після вивчення навчальної дисципліни:

Інтегральна компетентність (ІК): здатність продукувати нові ідеї, розв'язувати комплексні проблеми дослідницько-інноваційної та професійної діяльності у сфері ветеринарної медицини, застосовувати методологію наукової та педагогічної діяльності, а також проводити власне наукове дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення.

Загальні компетентності (ЗК):

ЗК1. Здатність розв'язувати комплексні проблеми у галузі ветеринарної медицини на основі системного наукового та загального культурного світогляду із дотриманням принципів професійної етики та академічної доброчесності.

ЗК2. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК3. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК4. Здатність працювати у міжнародному контексті

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності (СК):

СК1. Здатність виявляти, ставити та вирішувати проблеми дослідницького характеру у сфері ветеринарної медицини, оцінювати та забезпечувати якість виконуваних досліджень з дотриманням вимог професійної етики.

СК2. Здатність виконувати оригінальні дослідження, досягати наукових результатів, які створюють нові знання з ветеринарної медицини та дотичних до неї напрямів.

СК3. Здатність ініціювати, розробляти і реалізовувати комплексні інноваційні проєкти у сфері ветеринарної медицини та дотичні до неї міждисциплінарні проєкти.

СК4. Здатність вести наукові дискусії на вітчизняному та міжнародному рівнях, відстоювати свою наукову позицію з дотриманням норм наукової етики і академічної чесності.

СК5. Здатність визначати комплекс необхідних сучасних клінічних, інструментальних та лабораторних методів і методик, а також розуміти призначення та застосовувати необхідне професійне обладнання,

інструментарій, реактиви тощо, необхідні для проведення досліджень стану здоров'я та благополуччя тварин різних видів і класів, біологічних субстратів, тощо відповідно до обраного напрямку та поставленої мети.

СК6. Здатність до безперервного саморозвитку та самовдосконалення.

СК7. Здатність генерувати нові ідеї щодо розвитку теорії та практики ветеринарної медицини, виявляти, ставити та вирішувати проблеми дослідницького характеру, оцінювати та забезпечувати якість виконуваних досліджень.

СК8. Здатність застосовувати сучасні інформаційні технології, методи інтелектуалізації та візуалізації, бази даних та інші електронні ресурси, спеціалізоване програмне забезпечення у науковій та навчальній діяльності.

Результати навчання (РН), які будуть сформовані після вивчення навчальної дисципліни:

РН 1. Мати передові концептуальні та методологічні знання з ветеринарної медицини і суміжних галузей, а також дослідницькі навички, достатні для проведення наукових і прикладних досліджень на рівні останніх світових досягнень з відповідного напрямку та отримання нових знань і здійснення інновацій.

РН 5. Планувати і виконувати експериментальні та теоретичні дослідження з ветеринарної медицини і дотичних до неї суміжних напрямів з використанням сучасних інструментів та дотриманням норм професійної і академічної етики, критично оцінювати та аналізувати результати власних досліджень і результати інших дослідників у контексті усього комплексу сучасних знань щодо досліджуваної проблеми.

РН 7. Розробляти та реалізовувати наукові й інноваційні проєкти, які дають можливість переосмислити наявне та створити нове цілісне знання або професійну практику і розв'язувати значущі наукові та практичні проблеми ветеринарної медицини з дотриманням норм біоетики, біобезпеки та професійної етики, врахуванням соціальних, економічних та правових аспектів.

РН 9. Визначати та застосовувати комплекс необхідних сучасних клінічних, інструментальних та лабораторних методів і методик, професійне обладнання, інструментарій, реактиви тощо, необхідні для проведення досліджень стану здоров'я та благополуччя тварин різних видів і класів; розуміти логічну послідовність дій під час проведення судово-ветеринарної експертизи та вміти оформляти відповідну документацію; гарантувати безпечність та якість харчових продуктів, кормів; забезпечувати контроль і обіг побічних продуктів тваринного походження та різних біологічних субстратів тощо відповідно до обраного напрямку дослідження та поставленої мети.

2. Пререквізити та постреквізити дисципліни (місце в структурно логічній схемі навчання за відповідною освітньою програмою)

Вивчення дисципліни базується на знаннях аспірантів, набутих з основних базових дисциплін напрямку ветеринарної медицини під час навчання в магістратурі, а також загального та спеціального циклу підготовки дисциплін освітньої програми: англійська мова, клінічна ветеринарна біохімія, клінічна фізіологія, з якими інтегрується програма «Ветеринарна імунологія».

У свою чергу знання та вміння, набуті після вивчення дисципліни, формують основу поглибленого вивчення професійно-вибіркових дисциплін.

Організація навчання

3. Програма навчальної дисципліни

Кредити ЕКТС	Кількість годин					Вид контролю
	Загальна кількість годин	Лекції	Семінари	Практичні заняття	Самостійна робота	
4	120	16	24	42	38	Екзамен

Формат дисципліни

Очний у поєднанні елементів електронного навчання через систему Zoom.

4. Зміст навчальної дисципліни

Вивчення навчальної дисципліни «Ветеринарна імунологія» заплановано на два семестри, другого року навчання в аспірантурі. Для повноти викладу та засвоєння матеріалу передбачено 16 год лекційного матеріалу, 24 год семінарських занять, 42 год практичних занять та 38 год самостійної роботи.

Структура навчального курсу

№	Назва розділу	Години
1.	Структура і принципи функціонування імунної системи	48
2.	Імунопатологічні стани	26
3.	Лабораторна діагностика	26
4.	Навики лабораторних доклінічних досліджень	20

Тематика та розподіл курсу

№ п/п	Назва курсу	Всього год	Вид заняття (години)			
			Л	С	ПР	СР
1.	Структура і принципи функціонування імунної системи	48	8	10	10	20
1.1	Органи та компоненти імунної системи	12	2	2	4	4
1.2	Імунологічна реактивність та резистентність організму	14	2	4	2	6
1.3	Функції та класифікація антитіл	10	2	2	2	4
1.4	Імунологічна толерантність та аутоімунний процес	12	2	2	2	6
2.	Імунопатологічні стани	26	6	6	6	8
2.1	Клінічні прояви імунодефіцитних станів	10	2	2	2	4
2.2	Аутоімунні захворювання	8	2	2	2	2
2.3	Реакції гіперчутливості	8	2	2	2	2
3.	Лабораторна діагностика	26	—	4	20	2
3.1	Імунологічні методи досліджень	10	—	2	6	2

3.2	Принципи організації лабораторних досліджень	16	–	2	14	–
4.	Навики лабораторних доклінічних досліджень	20	2	4	6	8
4.1	Принципи організації та проведення доклінічних досліджень відповідно до положень Належної лабораторної практики (GLP).	10	2	2	2	4
4.2	Прогнозування дії лікарських засобів та біологічно активних речовин в залежності від хімічної будови	10	–	2	4	4
Всього:		120	16	24	42	38

Тематичний план лекційних занять підготовки аспірантів з навчального курсу
«Ветеринарна імунологія»

№ п/п	Назва теми	Години	Викладач
1.	Органи та компоненти імунної системи	2	Наукові співробітники лабораторії
2.	Імунологічна реактивність та резистентність організму	2	Наукові співробітники лабораторії
3.	Функції та класифікація антитіл	2	Наукові співробітники лабораторії
4.	Імунологічна толерантність та аутоімунний процес. Аутоімунні захворювання	2	Наукові співробітники лабораторії
5.	Клінічні прояви імунодефіцитних станів	2	Наукові співробітники лабораторії
6.	Вікові особливості функціонування імунної системи у тварин	2	Наукові співробітники лабораторії
7.	Реакції гіперчутливості	2	Наукові співробітники лабораторії
8.	Доклінічні випробування	2	Наукові співробітники лабораторії
Всього		16	

Тематичний план семінарських занять підготовки аспірантів з навчального курсу «Ветеринарна імунологія»

№ п/п	Назва теми	Години
1.	Первинні та вторинні органи імунної системи	2
2.	Гуморальні та клітинні фактори захисту організму	2
3.	Природа антигенів та головний комплекс гістосумісності	2
4.	Функції та класифікація антитіл	2
5.	Імунологічні аспекти аутоімунних захворювань	2

6.	Принципи оцінки та шляхи корекції імунологічного статусу організму	2
7.	Механізми імунного захисту при інфекційних захворюваннях	2
8.	Імунодефіцитні захворювання та імунозалежна патологія	2
9.	Принципи організації імунологічних досліджень	2
10.	Фундаментальні принципи інтерпретації імунограми	2
11.	Доклінічні дослідження лікарських засобів на лабораторних тваринах. Належна лабораторна практика (GLP).	2
12.	Етапи проведення доклінічних випробувань токсичності та безпечності лікарських засобів	2
Всього		24

Тематичний план практичних занять підготовки аспірантів з навчального курсу
«Ветеринарна імунологія»

№ п/п	Назва теми	Години
1.	Підготовка до лабораторних досліджень. Взяття, транспортування та зберігання біологічного матеріалу для лабораторних досліджень	2
2.	Правила роботи, вимоги техніки безпеки в імунологічній лабораторії	2
3.	Імуноферментний аналіз	2
4.	Реакція бласттрансформації	2
5.	Макрофагальна трансформація мононуклеарів	2
6.	Реакція гальмування міграцій лейкоцитів	2
7.	Визначення концентрації сироваткових імуноглобінів методом радіальної імунодифузії в гелі за методом Манчіні	2
8.	Нефелометричний метод визначення вмісту імуноглобулінів	2
9.	Визначення активності лізоциму нефелометричним методом	2
10.	Бактерицидна активність сироватки крові	4
11.	Комплементарна активність сироватки крові	2
12.	Визначення фагоцитарної активності нейтрофілів	2
13.	Визначення відносної кількості Т-лімфоцитів методом розеткоутворення з еритроцитами барана у якості маркерів	2
14.	Визначення відносної кількості В-лімфоцитів методом розеткоутворення із сенсibilізованими еритроцитами барана у якості маркерів	2
15.	Визначення показників пероксидного окиснення ліпідів та активності антиоксидантних ферментів у біологічному матеріалі	4
16.	Визначення циркулюючих імунних комплексів	2
17.	Дослідження молока та молозива	2

18.	Морфологічні дослідження тканин	2
19.	Робота з лабораторними тваринами	2
Всього		42

Тематичний план самостійних занять підготовки аспірантів з навчального курсу
«Ветеринарна імунологія»

№ п/п	Назва теми	Години
1.	Історичні етапи імунології. Нобелівські лауреати в галузі імунології	2
2.	Структура і функції імунної системи. Регуляція імунної відповіді	2
3.	Неспецифічна резистентність. Вчення І. І. Мечнікова про фагоцитоз	2
4.	Структура і функції місцевого імунітету	2
5.	Імуногістохімічні методи в онкології	2
6.	Алергічні хвороби: сучасні методи імунодіагностики	2
7.	Механізми імунного захисту при інфекційних захворюваннях. Коронавірусні інфекції тварин.	2
8.	Первинні та вторинні імунодефіцити	2
9.	Сучасні вакцини в профілактиці інфекційних захворювань. Використання у якості ад'юванта вакцин екзогенних наночастинок для керованого посилення імунної відповіді за участю нейтрофільних позаклітинних пасток.	2
10.	Сучасні біотехнології. Таргетна терапія	2
11.	HLA-система в репродуктології та трансплантології	2
12.	Характеристика ферментативних порушень. Ензимодіагностика та ензимотерапія	2
13.	Характеристика стану антиоксидантної системи за умов норми та патології	2
14.	Роль печінки в обміні речовин цілісного організму	2
15.	Біохімічний склад крові в нормі та при патологіях	2
16.	Належна лабораторна практика (GLP). Нормативно-правова документація для роботи дослідника на доклінічній та клінічній фазах.	2
17.	Доклінічні випробування: Вивчення параметрів токсичності, види токсичності, поняття про летальні дози. Способи визначення (LD50)	2
18.	Способи прогнозування дії ліків в залежності від хімічної будови. Дослідження in vitro, in vivo та in silico.	2
19.	Основні вимоги до вибору виду лабораторних тварин. Належне утримування та біоетичні аспекти роботи з лабораторними тваринами. Шляхи введення ліків в організм лабораторних тварин.	2
Всього		38

5. Самостійна робота аспіранта

Завдання для самостійної роботи: підготовка до практичних, семінарських занять, опрацювання навчального матеріалу згідно тематичного плану із застосуванням сучасних інформаційних технологій, освоєння імунологічних та біохімічних методів дослідження та експериментальних моделей, пошуку online спеціалізованих ресурсів з презентацією сучасних методів та технологій імунологічних та біохімічних досліджень, підготовка до заліку.

6. Методи навчання

- пояснювально-ілюстративний (мультимедійні лекції, розповідь, пояснення, навчальна дискусія, обговорення питань навчального матеріалу зі здобувачами);
- дослідницький (організація експериментального дослідження, практичні заняття).
- частково-пошуковий (самостійна робота пошукового характеру).

Політика та контроль

7. Політика навчальної дисципліни

Вимоги та правила поведінки учасників освітнього процесу:

- правила відвідування занять та перескладань: присутність на занятті є обов'язковим. Пропущені заняття мають бути відпрацьовані. Форма та терміни відпрацювання узгоджуються з аспірантом. За об'єктивних причин (наприклад, хвороба, працевлаштування, міжнародне стажування) навчання може проходити дистанційно за погодженням із керівником курсу;
- правила поведінки на заняттях: активна участь у обговоренні навчального матеріалу;
- правила призначення заохочувальних балів: заохочувальні бали аспірант може отримати за підготовку інформації з наданих питань;
- політика дедлайнів: роботи, які здаються із порушенням термінів без поважних причин, оцінюються на нижчу оцінку;
- політика щодо академічної доброчесності: аспіранти мають дотримуватимуться правил Академічної доброчесності – як їх викладено на сайті Інституту біології тварин НААН;
- гарантування рівного доступу до здобуття вищої освіти особами з особливими потребами: за бажанням осіб з особливими потребами опитування, прийом контрольних робіт та ситуаційних задач здійснюється викладачами в індивідуальному порядку. Прийом здійснюється в часи, відведені для консультацій, і проводиться в умовах лабораторії чи он-лайн (терміни – згідно даного силабусу).

8. Види контролю та рейтингова система оцінювання результатів навчання

Таблиця відповідності рейтингових балів оцінкам за універсальною шкалою:

Кількість балів	Оцінка
100-95	Відмінно

94-85	Дуже добре
84-75	Добре
74-65	Задовільно
64-60	Достатньо
менше 60	Незадовільно
менше 40	Не допущено

Екзамен з дисципліни вважається складеним для аспірантів, загальна рейтингова оцінка яких складає не менше 60 балів. Аспіранти із загальною рейтинговою оцінкою менше 60 балів направляються на перескладання заліку.

9. Навчальні матеріали та ресурси

Базова література

1. Аббас А.К., Ліхтман Е.Г., Піллай Ш основи імунології (функції та розлади імунної системи) під наук. ред проф. В.В.Чопяк – К: ВСВ «Медицина». – 2020 . – 327 с.
2. Лабораторні методи досліджень у біології, тваринництві та ветеринарній медицині: довідник / [Влізла В. В., Федорук Р. С., Ратич І. Б. та ін.]; за ред. В. В. Влізла. — Львів: Сполом, 2012. — 764 с.
3. Кучеренко М. Є., Бабенюк Ю. Д., Войціцький В. М. Сучасні методи біохімічних досліджень. – К.:Фітосоціоцентр, 2001. – 424 с.
4. Клінічна лабораторна діагностика. Підручник за редакцією Л.Лаповець, Медицина, 2021.
5. Golab J., Jakobisiak M., Lasek W., Stoklosa T. Immunologia / Warszawa:Wydawnictwo naukowe PWN. – 2014. – 511 s.
6. Golab J., Jakobisiak M., Lasek W., Stoklosa T. Immunologia /Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN. – 2017. – 497 s.
7. Abul K. Abbas, Andrew H. Lichtman, Shil Pillai / Basic Immunology. Functions and disorders of the immune system. – 2016. – 319 p.
8. Іонов І. А. Сучасна імунологія (курс лекцій) / І. А. Іонов, Т. Є. Комісова, О. М. Сукач, О. О. Катеринич О Х: Харків: 2017. – 107 с.
9. Маршалл Ст. Дж. Клінічна біохімія. Изд. 6, перероблене і дод. 2021 р.
10. Клінічна біохімія: підруч. для студ. вищ. фарм. навч. закл. і фарм. ф-тів вищ. мед. навч. закл. IV рівня акредитації зі спец. «Клінічна фармація» / Д. П. Бойків [та ін.]; ред. О. Я. Скларов. – К.: Медицина, 2006. – 432 с. – Бібліогр.: с. 388-394. – ISBN 966-8144-32-5.
11. Маслянюк Р. П. Основи імунології. / Р. П. Маслянюк. – Львів: Вертикаль, 1999. – 427 с.
12. Клінічна біохімія: підручник / Бойків Д. П., Бондарчук Т. І., Іванків О. Л., за ред. О. Я. Скларова. – К: Медицина, 2006.
13. Хайтов Р.М. Иммунология: учебник для студентов медицинских вузов. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2006. – 320 с.
14. Доклінічні дослідження лікарських засобів: [методичні рекомендації] / О.В. Стефанов – К.: Авіцена, 2002. – 527 с.

15. Організація та проведення етичної експертизи біомедичних досліджень. Методичні рекомендації / Під ред. Пустовіт С. В., Кулініченко В. Л. – Київ: Сфера, 2006. – 119 с.
16. Побочные действия лекарств/ под.ред. С.М. Дроговоз. – Х.: «СИМ». – 2010 – 408 с.
17. Биоэтика. Альтернативы экспериментов на животных/ А.С. Лукьянов, Л.Л. Лукьянова, Н.М. Чернявская, С.Ф. Гилязов. – М.: МГУ; 1996 – 253 с.
18. Руководство по лабораторным животным и альтернативным моделям в биомедицинских технологиях. Под ред. Каркищенко Н.Н, Грачева С.В. – 2010. – 344 с.

Додаткова література

1. Остапченко Л.І., Синельник Т.Б., Рибальченко Т.В., Рибальченко В.К. Біохімічні механізми апоптозу: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2010. 310 с.
2. Biochemistry: Concepts and Connections / Appling, Dean R., Spencer J. Anthony-Cahill, and Christopher K. Mathews. – Pearson Education, 2016.
3. Handbook of biochemistry and molecular biology / eds.: Roger L. Lundblad and Fiona Macdonald. – CRC Press, 2018. – 1002 p.
4. Копильчук Г.П. Функціональна біохімія: підручник. / Г.П. Копильчук – Чернівці: Чернівецький нац. ун-та, 2018. – 341 с.
5. Чопяк В.В., Гаврилюк А.М., Толстяк Я. Ф., Кріль І.Й. «Сучасна трансплантологія: імунодіагностика та імунотерапія». – Львів: «НеоДрук», 2020. – 121 с.
6. Lasek W. Immunologia (repetitorium)/ Warszawa:Wydawnictwo naukowe PWN. – 2014. – 193 s.
7. Губський Ю.І. Біологічна хімія. - Київ-Вінниця: Нова Книга, 2007.
8. Біохімічні показники в нормі і при патології: довідник для студ. вищих мед. навч. закл. IV рівня акредитації / Д. П. Бойків [та ін.]; ред. О. Я. Склярів. – К.: Медицина, 2007. – 318 с.: табл. – Бібліогр.: с. 315-318. – ISBN 966-8144-16-3.
9. Мак-Мюррей У. Обмен веществ у человека.– М.: Мир, 1980.
10. Марри Р. и соавт. Биохимия человека.- М.: МИР, 1993.
11. Николаев А.Я. Биологическая химия. – М.: Высшая шк., 2001.
12. С. Ангельські і сп. Клінічна біохімія / Пер. с польського. – Сопот, 1998.
13. Біологічна хімія: Лабораторний практикум / За ред. Я. І. Гонського. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2001.
14. Клиническая биохимия: учебное пособие для студентов мед. вузов / Цыганенко А. Я., Жуков В. И., Мясоедов В. В., Завгородний И. В. – М.: Триада Х, 2002.
15. Посібник з клінічної лабораторної діагностики / За ред. В.Г. Денисюка. – К.: Здоров'я, 1992.
16. Лаповець Л. Є., Луцик Б. Д., Лебедь Г. Б., Акімова В. М., Зубченко С. О. Посібник з лабораторної імунології / Львів. – 2014. – 289.
17. Методы исследования в общей иммунологии: Уч. пособие /Белан Э. Б., Гумилевский Б.Ю. – Волгоград. – 2006.

18. Земсков А.М., Земсков В.М., Караулов А.В. Клиническая иммунология: учебник. – М.: «ГЭОТАР-МЕДИА», 2005.
19. Ярилин А. А. Основы иммунологии. М., 1999. – 511 с.
20. Иммунология (ред. У. Пол), т. 1-3, (пер. англ.) М., 1988.
21. В.М.Коваленко «Доклінічні дослідження лікарських засобів в Україні»./Фармакологія та лікарська токсикологія. – 2009, №5(12). – с. 56-61.
22. Меньшиков И.В. Бедулева Л.В. Практикум по экспериментальному моделированию в иммунологии: учебное пособие – Ижевск, 2008. – 101 с.

Інформаційні ресурси

<https://aminbiol.com.ua/index.php/ua/zhurnal-biolohiia-tvaryn>
<http://acclmu.org.ua/ru/pidruchnyk-klinichna-biohimiya-2013-rozdil-1/>
<https://www.eflm.eu/>
<https://www.ifcc.org/>
<http://meduniver.com/Medical/Physiology/>
https://health-ua.com/journals/j_kiai
<http://www.mif-ua.com/articles/category/immunologiya>
<https://www.yakaboo.ua/ua/osnovi-imunologii-funkcii-ta-rozladi-imunnoi-sistemi.html>